

УДК 338.439-043.86(477.4)(091)

МУРМИЛА Наталія,

аспірантка кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного
університету імені В. Гнатюка, викладач
Тернопільського фахового коледжу харчових
технологій і торгівлі
(м. Тернопіль, Україна)
murmyla.natalya@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5936-2060

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядаються основні види харчової промисловості Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст., а також роль людського фактору у розвитку винокурної, борошномельної, цукрової та пивоварної галузей. Наведено й проаналізовано дані щодо діяльності підприємств як у Київській, Подільській та Волинській губерніях, так і в російській державі в цілому. Визначено роль Правобережної України як основного району цукробурякового виробництва та появу перших заводів, власниками яких були К. Яхненко, П. Симиренко та брати Терещенки. Встановлено, що після проведення ліберальних реформ у 1860-х рр. доступ до підприємницької діяльності одержали представники усіх верств, але найбільшу активність проявили купці та поміщики, які володіли певними грошовими коштами та могли спрямувати їх на розвиток власного виробництва. Проаналізовано борошномельну промисловість досліджуваного періоду та відзначено її активний розвиток, а також організацію підприємств з переробки зерна. Значна увага звернена на дослідження проблем розвитку внутрішньої торгівлі товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. та організацію ярмаркової торгівлі в Україні та імперії загалом.

Ключові слова: Правобережна Україна, сільське господарство, зернове господарство, харчова промисловість, цукрова промисловість, пивоварна промисловість, борошномельна промисловість, підприємці, реформи, купці, поміщики.

МУРМИЛА Наталія

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE FOOD INDUSTRY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

The article examines the main types of food industry in the Right-Bank Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries, and the role of the human factor in the development of the distilling, flour milling, sugar, and brewing industries. It presents and analyzes data on the activities of enterprises in Kyiv, Podillya, and Volyn provinces, as well as in the Russian state as a whole. The article determines the role of the Right-Bank Ukraine, which was the main area of sugar beet production, and the emergence of the first factories owned by K. Yakhnenko and P. Symyrenko and the Tereshchenko brothers. It is determined that after the liberal reforms of the 1860s, representatives of all social groups gained access to entrepreneurial activity, but the most active were people who had some money and could direct it to the development of their own production – merchants and landlords. An analysis of the flour milling industry in the period under study is made, noting its active development and the organization of grain processing enterprises. Considerable attention is directed to the study of the problems of development of internal trade in food industry goods in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries and the organization of fair trade in Ukraine and in the whole empire.

Keywords: Right-Bank Ukraine, agriculture, grain farming, food industry, sugar industry, brewing industry, flour milling industry, entrepreneurs, reforms, merchants, landlords.

Актуальність теми визначається необхідністю комплексного дослідження розвитку винокурної, борошномельної, цукрової та пивоварної галузей на території Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., а також ролі людського фактора, а саме підприємців, технічної інтелігенції та робітників у розвитку харчової індустрії на території Київської, Волинської та Подільської губерній. На розвиток тогочасної харчової промисловості вплинуло саме скасування у 1861 р. кріпосного права, а також початок ліберальних реформ, які охопили основні сфери життя суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку харчової промисловості України знайшли відображення у працях М. Москалюка, В. Довжука, З. Степник, Т. Стоколоси, Я. Цецика, О. Доніка. Зокрема, важливе значення для вивчення теми мають праці М. Москалюка, в

яких проаналізовано становище харчової індустрії Правобережної України, розкрито функціонування ярмарків та їхню роль у внутрішній торгівлі. Інформативним джерелом для вивчення ролі людського фактору є дослідження Б. Лазанської, де наведено статистичні дані перших підприємців. Заслужують на увагу праці Т. Стоколоси з комплексним аналізом розвитку борошномельної промисловості на території Правобережжя напередодні Першої світової війни.

Метою статті є аналіз розвитку харчової промисловості на території Правобережної України напередодні Першої світової війни. В контексті зазначеної мети охарактеризовано особливості розвитку харчової промисловості Правобережжя України у другій половині XIX – на початку XX ст.; визначено роль ярмаркової торгівлі у збуті харчової промисловості; проаналізовано матеріально-технічні аспекти удосконалення галузі; досліджено роль і внесок підприємців у харчову галузь Правобережжя України зазначеного періоду.

Методи дослідження: історичний – використаний для дослідження історії виникнення основних галузей харчової промисловості в пореформенний період; метод порівняльного аналізу – застосований для порівняння розвитку винокурної, борошномельної, цукрової та пивоварної промисловості відповідно до регіону; метод системного аналізу – застосований для здійснення систематизації історичних досліджень щодо проблеми харчової промисловості на території Правобережжя напередодні Першої світової війни. У статті використано узагальнення та синтез, проблемно-хронологічний спосіб викладу матеріалу.

Виклад основного матеріалу. У досліджуваний період у Російській імперії відбувалися визначальні події, які позначилися змінами в економічному та суспільно-політичному розвитку держави. Реформи торкнулися всіх регіонів імперії, у тому числі Київської, Подільської та Волинській губернії. Напередодні Першої світової війни основою економіки залишалося сільське

господарство. Російська імперія у той період займала перше місце у світі з виробництва сільськогосподарської продукції. Завдяки відміні кріпацтва у 1861 р. у європейській частині імперії спостерігалось зростання урожайності зернових. З дослідження Я. Цецика дізнаємося, що у 1870-ті рр. збір зернових культур складав 243,4 млн. четвертин, у 1909-1913 рр. збільшився до 395,5 млн. Проте зростання зборів зернових не всюди відбувалися однаково. У цей період чітко окреслювалася спеціалізація районів [14, с. 106].

У зерновому господарстві наприкінці XIX – на початку XX ст. у Правобережній і Південній Україні найбільш важливе значення мало збільшення посівів пшениці. Проаналізувавши дані окремих губерній можна говорити про темпи їхнього зростання. Так, у Київській губернії виробництво пшениці в 1799 р. дорівнювало 99,4 тис. четв., а в 1846 р. – 212,2 тис. четв. Водночас загальна посівна площа у цьому регіоні за вказаний період зросла на 72 %, а засів пшениці збільшився на 112 %. Також простежується збільшення посівів пшениці і в Подільській губернії, де за період із 1820 по 1833 рр. вони збільшилися на 67 %. У 1840-х рр. поміщики краю засівали цією культурою 2/3 озимих полів. Правобережжя було основним районом вивозу пшениці через чорноморські порти. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. з Правобережної України вивозилося близько 57 % усієї пшениці, що експортувалася через Одесу [6, с. 71-72].

Середня врожайність основних зернових культур – пшениці, озимого жита, вівса та ячменю – на території Правобережної України у 1905–1909 рр. становила майже 220 млн пудів. Київщина була лідером за обсягами збору зерна. Проте варто відмітити, що саме у Подільській губернії вирощувалось найбільше кукурудзи в Україні. Саме тут щороку збиралося приблизно 10,5 млн пудів цієї культури. Виходячи із 15 пудової норми споживання на душу населення хліба, Подільська губернія володіла щорічно в середньому близько 24 млн пудів хлібного надлишку, а Київська – 15 млн пудів. Місцева

промисловість, яка споживала сільськогосподарську продукцію, переробляла не більше 3,5 млн пудів. Також продукція експортувалася на зовнішні ринки [10, с. 95].

Варто відмітити, що Житомирський повіт був центром борошномельного виробництва Волині. На його теренах діяло 18 % від усіх парових закладів Волинської губернії. За кількістю млинів Житомирський повіт займав лідируючі позиції на Правобережній Україні. Він поступався лише Черкаському, Радомишльському, Липовецькому повітам Київської губернії, а також Ольгопільському Подільської губернії [10, с. 94].

Найбільшими борошномельними підприємствами Волині на початку ХХ ст. були млини М. Х. Холоденка у м. Житомир та І. Манковського у м. Любар, який перемелював по 600-800 тис. пудів зерна [10, с. 94]. Борошномельне виробництво у Київській губернії також займало лідируючі позиції в економіці краю. У 1859 р. в Києві уже працював 1 паровий млин, а згодом, у 1879 р. їхня кількість зросла до 37 [10, с. 95].

Т. Стоколоса, аналізуючи борошномельну промисловість зазначеного періоду, відзначив її активний розвиток. Зокрема, обсяги виробництва у цій галузі станом на 1865 р. збільшилися з 1 млн крб. 1865 р. до 6,3 млн крб. у 1875 р., а чисельність робітників за 1875–1885 рр. – з 2,2 до 8,4 тис. чоловік. Але цей процес не був рівномірним, характерними були періодичні кризи, найбільша з яких спостерігалася у другій половині 1880-х рр. У цей період зменшились обсяги виробництва, а частина млинів припинили свою діяльність. Проте згодом, на початку 90-х рр. ХІХ ст. обсяги виробництва зросли в 2,4 рази порівняно 1885 р., збільшилася кількість зайнятих робітників. На початку ХХ ст. виробництво в борошномельній галузі зросло ще більше – до 53,5 млн крб. [10, с. 87-88].

У досліджуваний період розвивалася цукрова промисловість. Перший цукровий завод в Україні було побудовано у 1824 р. у с. Макошин на

Чернігівщині. У 1830-х рр. розгорнулося інтенсивне будівництво цукроварень спочатку на Лівобережжі, а в наступне десятиліття – і на території Правобережної України. Протягом 1840-1848 рр. кількість цукроварень на теренах сучасних Вінницької, Київської та Черкаської областей збільшилася з 11 до 98, тобто в 8,9 рази [1, с. 59].

Правобережна Україна була основним районом цукробурякового виробництва. Розквіт цукроваріння розпочався тут у 40-х рр. XIX ст., адже саме в цей період цукрові заводи почали переходити на парову техніку. Купці К. Яхненко і П. Симиренко у 1843 р. побудували перші на Правобережній Україні парові цукрові та рафінадні заводи поблизу с. Мліїва Черкаського повіту Київської губернії. Саме тут розташовувалося ціле промислове містечко. На цукроварні та в містечку було газове освітлення, котрим на той час користувалися тільки два або три міста [6, с. 71].

На Правобережжі цукроварні розташовувалися так: на Київщині – 70 цукроварень, Поділлі – 36, на Волині – 10. Таким чином, 63,4 % українських цукроварень розміщувалося на Правобережній Україні, з них тільки на Київщині 38,3 %. На Волині було мало цукроварень, але вони на той час вважалися великими підприємствами [6, с. 72].

Найбільшу частку виробленого в українських губерніях цукру давала Київщина. Саме ця губернія на середину XIX ст. стала центром цукробурякового виробництва Російської імперії, адже тут концентрувалася найбільша кількість цукроварень і швидко відбувався процес переходу від мануфактурної стадії виробництва цукру до фабрично-заводської. Уже в 1846–1847 рр. у губернії діяло 49 цукроварень (з них – 12 парових і 37 вогневих). Напередодні Першої світової війни виділялися підприємства графа О. Бобринського, які розташовувалися у м. Сміла Черкаського повіту. У 1838 р. побудована перша цукроварня, яка уже через два роки переробляла 300 берківців буряків за добу. На Смілянській цукроварні у 1844–1845 рр.

отримано 21,4 фунта цукру з берківця буряків. У 1848 р. побудували нові приміщення для мануфактури, у яких вогневий спосіб випарювання замінений паровим. Усі технологічні або технічні нововведення, що на той час з'являлись у цукровому виробництві, одразу ж застосовувалися на мануфактурах О. Бобринського: Балаклеївській, Яблунівській, Капітанівській. Друге місце у виробництві цукру після Київщини посідало Поділля, де у 1848–1849 рр. налічувалося 36 цукроварень, у яких працювало майже 4 тис. осіб. Протягом 1860–1861 рр. у Подільській губернії діяло 32 цукроварні з річною продуктивністю 530,6 тис. пудів цукру. В 1848 р. на Волині працювало 10 цукрових підприємств, а загальне виробництво цукру у вартісному вираженні становило 421,9 тис. руб. Поширенню виробництва цукру у Київській, Подільській і Волинській губерніях сприяв значний розвиток капіталістичних відносин, відповідний клімат і ґрунт, висока густота населення та великі запаси лісу [6, с. 72].

У 1894-1895 рр. в Україні було зосереджено 154 з 185 цукрових заводів країни, 88 з яких розташовувалися у межах сучасної Вінницької, Київської та Черкаської областей, де виробляли цукру 236 400 з 473 900 т загальноросійського його випуску. У 1913–1914 рр. тут налічувалося 107 з 240 заводів країни, де вироблялося відповідно 593 000 з 1 363 000 т цукру [1, с. 62].

Про значення Київщини в загальноросійському виробництві цукру свідчило те, що в регіоні перебувала резиденція синдикату. Більшу частину членів Всеросійського товариства цукрозаводчиків становили власники підприємств, які знаходилися на території Волинської, Київської та Подільської губерній. До складу правління входили такі цукрові промисловці країни як графи Бобринські, брати Бродські й Терещенки, П. І. Харитоненко, Б. І. Ханенко, К. В. Фішман та ін. [7, с. 63].

На Волині розвивалася пивоварна промисловість. Початок волинського хмелярства було закладено чехами, а перша плантація організована в селах

Підцурків і Глинськ Дубенського повіту наприкінці 1860-х рр. Так, у Волинській губернії на початку XX ст. було біля 2500 десятин плантацій хмелю, із виробництвом від 100 до 150 тис. пудів на рік [8, с. 67].

Швидкими темпами хмелярство розвивалося на Правобережжі. Волинський хміль був не гіршої якості порівняно з закордонним. Напередодні Першої світової війни його виробництво у губернії становило 60 % усього хмелю, вирощеного у Російській імперії [4, арк. 48].

Із повідомлення інструктора з хмелярства Волині у 1910 р. помітно, що для покращення виробництва продукції та повного оснащення хмільника потрібно було побудувати будинок для холодного зберігання продукції, інвентаря і повітряної сушки. Зі звіту інструктора з хмелярства Волинської губернії І. Засухіна дізнаємося, що «в 1910 р. у губернії було 2500 десятин хмелевих плантацій з виробництвом від 100 до 150 тис. пудів на рік. Таким чином, загальна сума капіталу, вкладеного у виробництво хмелю по всій губернії, дорівнювала 3 млн крб. Загальні затрати з виробництва продукції зі сторони власника досягали щорічно 700 тис. крб. Наприклад, у цей період на Волині вартість виробництва 1 пуда хмелю дорівнювала 5-7 крб., в Богемії – 10-13 крб., у Баварії – 9-10 крб. і в Англії – 14 крб.». [5, арк. 46].

На Волині розвивалася також винокурна промисловість. Для реконструкції винокурень у губернії в 1914 р. відділ казенного продажу напоїв виділив відповідні кошти [3, арк. 125]. У 1880 р. на Київщині існувало 104 винокурні заводи, а вже у 1870 р. – 239. Це призводило до посилення негативних наслідків у сільському господарстві, тому що вони змушували більшість землевласників замість переробки на місці сирої продукції свого господарства її продавати, що, відповідно, позбавляло можливості збільшувати вирощування худоби та забезпечувати ґрунт необхідними поживними речовинами [12, арк. 12].

Винокуріння було однією із прибуткових галузей у помісті Чернятинському поміщиці М. Львової (Літинський повіт Подільської губернії). Підприємство у складі маєтку було придбане власницею 1864 р. і до початку 90-х рр. XIX ст. перебувало в оренді та приносило 1200 крб. прибутку. А вже у 1891 р. орендні відносини були припинені і винокуріння здійснювалося за рахунок власниці. Спочатку виробничий процес залишався примітивним, тому прибутковість була невисокою – 678 крб., а у 1897 р. завод піддано реконструкції, внаслідок чого прибутки збільшилися до 15,5 тис. [11, с. 207].

На початку XX ст. винокурне виробництво на Поділлі посідало перше місце серед губерній колишньої Російської імперії, даючи у 1912 р. 6255 тис. відер спирту. Перед Першою світовою війною у Подільській губернії нараховувалося 99 гуралень із загальною сумою основного капіталу 7500 тис. крб., тобто забезпечення основним капіталом однієї гуральні становило близько 7,5 тис. крб. [8, с. 49].

У кінці XIX ст. винокурна промисловість Правобережжя на підприємницьких засадах перебувала в руках поміщиків і тісно пов'язувалась із господарством маєтків. Умовами, які сприяли облаштуванню у маєтках дрібних винокурень було те, що це не вимагало значних коштів, крім того, в українських губерніях встановлено ліберальніші правові норми для приватного винокуріння порівняно з іншими регіонами імперії [9, с. 81-82].

М. Москалюком встановлено, що товарна продукція, яка вироблялася на Правобережній Україні – цукор, вовна, сукно тощо – продавалася на ярмарках і базарах. Найбільшим ярмарковим центром був Київ, а саме Хрещенський контрактний ярмарок. Сюди завозилися товари з багатьох місць Правобережної і Лівобережної України, з Росії, Білорусії, Уралу, Середньої Азії та Кавказу, Царства Польського і Прибалтики. Значення Хрещенського ярмарку полягало також у біржових операціях із продажу–купівлі сільськогосподарської і промислової продукції, а також укладанні контрактів на оренду, заставу й

продаж нерухомої власності, наймання робочої сили тощо. Широку діяльність розгортали різні банкірські контори, які пускали в обіг великі суми грошей [8, с. 95].

Варто також відмітити, що відро горілки у Київській губернії вартувало, наприклад, 2 крб. 69 коп., з яких ціна сирого спирту – 64,7 коп., ректифікація та очистка – 35,1 коп., перевезення – 20,2 коп., а продаж – 29,6 коп. [2, с. 232].

У перші роки ХХ ст. головні торговельні операції на Правобережній Україні здійснювалися, безумовно, в Києві, як головному промисловому й адміністративному центрі. Найбільше операцій припадало на продаж цукру і хліба [13, арк. 13].

Висновки. Охарактеризовано особливості розвитку харчової промисловості на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., а саме винокурної, борошномельної, цукрової та пивоварної, унаслідок чого доведено, що борошномельна промисловість займала провідну роль в економіці Подільської, Волинської та Київської губерній. Визначено роль ярмаркової торгівлі у збуті харчової промисловості, що було необхідним для продажу сільськогосподарської продукції та проведення різних комерційних операцій. Українські ярмарки відігравали вагомий роль у розширенні міжрегіональних економічних зв'язків у системі всеукраїнського ринку.

Проаналізовано матеріально-технічні аспекти галузі, зокрема: процес переходу від мануфактурної стадії виробництва до фабрично-заводської, процеси заміни вогневого способу випарювання паровим у цукровій промисловості. Досліджено роль і внесок підприємців у харчову галузь Правобережжя: підприємства графа О. Бобринського, П. І. Харитоненка, братів Бродських, братів Терещенків, які були першими цукрозаводчиками на Київщині, а також борошномельні підприємства М. Х. Холоденка на Житомирщині та І. Манковського на Волині. Встановлено, що на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

спостерігався активний розвиток галузей харчової промисловості, збільшувалася кількість підприємств та вартість виробленої продукції.

Список використаних джерел та літератури

1. Борщевський П., Булда М. З історії розвитку і розміщення цукрової промисловості. *Історія народної господарської та економічної думки УРСР*. 1983. Випуск 17. С. 59-62.
2. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX століття): історико-правове дослідження. Харків, 2005. 448 с.
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 120. Оп. 1. Спр. 37. 20 арк.
4. ДАЖО. Ф. 187. Оп. 1. Спр. 1.
5. ДАЖО. Ф. 352. Оп. 1. Спр. 19. 46 арк.
6. Довжук І. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2017. Випуск 26. С. 71-72.
7. Крутіков В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 57-66.
8. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль, 2009. 335 с.
9. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018. 282 с.
10. Стоколоса Т. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль, 2021. 304 с.
11. Темірова Н. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). Ф. 442. Оп. 534. Спр. 422. 86 арк.
13. ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 634. Спр. 724. 20 арк.
14. Цецик Я. Соціально-економічні відносини Волині. *Чорноморський вісник*. 2014. Випуск 9. С. 104-109.

References

1. Borshchevskyy, P., & Bulda, M. (1983). Z istoriyi rozvytku i rozmishchennya tsukrovoyi promyslovosti [On the history of development and placement of the sugar industry]. *Istoriya narodnoyi hospodars'koyi ta ekonomichnoyi dumky URSR* – History of national economic and economic thought of the Ukrainian SSR, issue 17, pp. 59-62 [In Ukrainian].

2. Holovko, O. M. (2005). Finansova administratsiya rosiyskoyi imperiyi v Ukrayini (kinets XVIII – pochatok XX stolittya): istoryko-pravove doslidzhennya [Financial administration of the Russian Empire in Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th century): historical and legal research]. Kharkiv [In Ukrainian].
3. State archive of Zhytomyr region. Fund 120, Inventory 1, Unit 37.
4. State archive of Zhytomyr region. Fund 187, Inventory 1, Unit 1.
5. State archive of Zhytomyr region. Fund 352 Inventory 1, Unit 19.
6. Dovzhuk, I. V. (2017). Ahrarnyy sektor Naddnipryanskoyi Ukrayiny v seredyni XIX st. [The agrarian sector of Dnieper Ukraine in the middle of the 19th century]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – poch. XX st.* – Problems of the history of Ukraine in the 19th century – the beginning, issue 26, pp. 71-72 [In Ukrainian].
7. Krutikov, V. V. (1992). Sotsialna struktura miskoyi burzhuaziyi Ukrayiny naperedodni revolyutsiyi 1905-1907 rr. [The social structure of the urban bourgeoisie of Ukraine on the eve of the revolution of 1905-1907]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal* – Ukrainian Historical Journal, no. 3, pp. 57-66 [In Ukrainian].
8. Moskalyuk, M. M. (2009). Rozvytok pererobnoyi promyslovosti u Naddnipryanskiy Ukrayini u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya [Development of the processing industry in Trans-Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Ternopil [In Ukrainian].
9. Stepnyk, Z. M. (2018). Rozvytok vynokurnoyi promyslovosti v Pravoberezhniy Ukrayini u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya [The development of the distillery industry in Right Bank Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Candidate's thesis. Ternopil [In Ukrainian].
10. Stokolosa, T. A. (2021). Rozvytok boroshnomelnoyi promyslovosti na Pravoberezhniy Ukrayini u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya. [Development of the flour milling industry in Right Bank Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Ternopil [In Ukrainian].
11. Temirova, N. R. (2003). Pomishchyky Ukrayiny v 1861-1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evolyutsiya. [Landlords of Ukraine in 1861-1917: socio-economic evolution]. Donetsk [In Ukrainian].
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 442, «Inventory 534, Unit 422.
13. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 442, Inventory 634, Unit 724.
14. Tsetsyk, Ya. P. (2014). Sotsialno-ekonomichni vidnosyny Volyni [Socio-economic relations of Volyn]. *Chornomorsky visnyk* – Black Sea Herald, issue 9, pp. 104-109 [In Ukrainian].

Рецензенти:**Н. Б. Щебетюк, д. і. н.;****Т. М. Підгайна, к. і. н.****Надійшла до редакції: 15.08.2023 р.**